

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 1 (104)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
Шығыс Қазақстандағы мезолиттік Қарасай тұрағы

Taimagambetov Zh.K., Anoyikin A.A., Bocharova E.N., Pavlenok G.D., Kurbanov R.N., Duvanbekov R.S.
About the Karasai mesolithic site in East Kazakhstan

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане.....7

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Ежелгі Ботай тұрғын үйі қазақ шошаласы: түрлері, қызметі, генезисі және қазіргі жағдайы

Artykbayev Zh.O., Makeev M.S., Kutybay M.M. Ancient Botai dwelling is Kazakh shoshala: types, function, genesis and current state

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Жилище древних ботайцев - казахская шошала: виды, деятельность, генезис и современное состояние.....17

Атдаев С.Д., Маммедова Б.Ж. Түркмендердің динг мұнаралары (XIX ғасыр материалдары негізінде)

Atdaev S. J., Mammedova B. J. Towers-dings of the Turkmen (based on materials of the 19th century)

Атдаев С.Дж., Маммедова Б.Дж. Башни-динги у туркмен (по материалам XIX в.).....33

Кошман Т.В., Егінбай Ә.Е. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ақмола музейінің палеонтологиялық жинағын құру тәжірибесі

Koshman T.V., Yeginbay A.E. Experience of creation of the paleontological collection of the Akmola museum in the 20s of the XX century

Кошман Т.В., Егінбай А.Е. Опыт создания палеонтологической коллекции Ақмолинского музея в 20-е гг. XX в.....46

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Арал маңы Қарақұмындағы жаңа зерттеулер

Kurmaniyazov Y.S., Sharapova K.A., Alseitova S.Zh. New studies of the Aral sea Karakum

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Новые исследования приаральских Каракумов.....58

Султанова А.К. Түркілердің заманауи өнеріндегі материалдық және рухани мәдениеті (Қазақстан Ұлттық музейінің бейнелеу өнері экспозициясы негізінде)

Sultanova A.K. Material and spiritual culture of Turks in the modern art (based on art exposition in National museum of Kazakhstan)

Султанова А.К. Материальная и духовная культура тюрок в современном искусстве (на основе экспозиции изобразительного искусства Национального музея Казахстана).....74

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың сауда саттықтағы рөлі

Shorayev B.K., Ospanova A.K. The role of medieval cities in Kazakhstan in the Great Silk Road

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Роль средневековых городов Казахстана в торговле на Великом Шелковом пути.....90

Молдахмет А.А. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Алтын орда дәуіріндегі қалалардың зерттелу тарихы

Moldakhmet A.A. The history of the study of the cities of the Golden Horde era in the lower reaches of the Syr Darya

Молдахмет А.А. История изучения городов эпохи Золотой Орды в низовьях Сырдарьи.....105

Философия / Philosophy / Философия

Кузембаева С.Е. Ою-өрнек өнерінің философиялық танымы

Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Кузембаева С.Е. Философское познание орнаментального искусства.....118

Бақдәулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні

Bakdaulet Zh.Zh., Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Бақдаулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Философские знаки и идейное значение ковровых узоров.....129

Қазақстан музейлері / Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана

Алманқұлова Ж.А. Отандық тарихымыздың құнды жәдігерлері сақталған – Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі

Almankulova Zh.A. Zhambyl regional museum of local lore is a place of priceless exhibits of national history

Алманқұлова Ж.А. Жамбылский областной историко-краеведческий музей – хранилище ценных памятников нашей национальной истории.....139

Бақдәулет Ж.Ж.¹ *Кузембаева С.Е.¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

КІЛЕМДЕГІ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ МЕН ИДЕЯЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінде тұрақты орын алған, бүгінгі күнге дейін философиялық белгілері мен идеялық мәнін жоймаған, бағалы үй бұйымдарының бірі – кілем түрлері мен атаулары туралы тереңнен баяндалады. Ел тұрмысында мәдени мұра болып табылған қалы кілем, жібек кілем, масаты кілем, мақта кілем, құлпырма кілем, тақыр кілем, түкті кілем түрлері қазақ халқының кілем тоқу өнерімен ертеден айналысқанын дәйектеп береді. Кілем қазақтың топырағында бұдан мың жылдар бұрын, өнер шеберлерінің ой қазынасынан туындап, шеберлердің қолдарымен жасалып, оюлардың түрлері мен атаулары кілемдерде толық қолданғаны айтылады. Қазақ кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні ою-өрнек өнерінің қалыптасып, дамуы туралы Ә.Марғұлан, М.Ш.Өмірбекова, К.Ибраева, Ә.Тәжімұратов, Ө.Жәнібеков, Ш.Әбдуалиева ғалымдардың тұжырымды ой-пікірлерімен сараланады.

Мақалада қазақ кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні сараланып, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде кілемді қолданудың ерекшеліктері сипатталады. Кілемнің философиялық танымында жаңа буындармен өрнектелген ою-өрнек түрлерінің өрістеп жетілгені қарастырылады. Қазақ ою-өрнектері қолданылу аясында кең мағынаға ие болып, ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдіктік, космогониялық, геометриялық түрлерінің қайта түрленіп, толығыуы туралы тың мәліметтер берілген. Кілемше теріліп тоқылатын жіптердің бояу түстері анықталып, «қошқар мүйіз», «сыңар мүйіз», «иттабан», «көбелек» ою-өрнек түрлері кілем өрнектерінің жеке мүшелерін суреттейтін өрнек түрлері баяндалады. Кілем өрнегінде орын алатын қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәніне зерттеу жүргізілген.

Кілт сөздер: қолөнер, кілем, жібек кілем, масаты кілем, құлпырма кілем, түкті кілем, өрмек, қосмүйіз, сыңармүйіз, қошқармүйіз, ою.

Дәйексөз үшін: Бақдәулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 129-138 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Кіріспе

Кілем - әсемдікпен үйдің жылылығын сақтау үшін пайдаланылатын түрлі-түсті ою-өрнектермен тоқылған бұйым. Көне заманнан осы уақытқа дейін тұрмыс дәстүрімен тығыз қайнасып, өмір сүріп келе жатқан өнеріміз – кілем өнерінде халықтың материалдық және рухани өмірі көрініс тапқан. Кілем түрлері халық тұрмысында материалдық мұра болып қана қоймай, ертедегі халықтың тарихынан, таным-түсінігінен, эстетикалық талғамынан хабар берері сөзсіз. Қазақтың ұлттық кілеміндегі ою-өрнектің негізі болған «мүйіз» оюымен кілемдердің түрлері нақышталып, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен қолданылған. Қошқар мүйіз ою-өрнегімен өнер шеберлері кілемдердің барлық түрін өрнектеп, өз ырғақ мәнерімен безендірген. Оюдың құрамы, сырт пішіні, ырғақты толқыны, сызықтарын кілемдерге түсіріп, кілем түрлеріне арналған үлгілі ою-өрнектерді орналастырған.

Ғалым-зерттеуші Ө.Жәнібеков ежелгі ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдік, космогониялық, геометриялық атаулары мен үлгілерін қазақтың ою-өрнектерінің ішінде ең көп тараған, ең көп қолданылған түрі деп бағалаған. Кілемдегі олардың образдарын шеберлер асқан ойлылықпен орналастырып, ою-өрнекке айналдырған. Кілемдегі оюдың негізін «қошқар мүйіз» өрнегі құрап, ал негізгі құрамын мүйіз, сыңар мүйіз, арқар мүйіз, сынық мүйіз, тармақ мүйіз, бұғы мүйіз, ешкі мүйіз, қисық мүйіз түрлері құраған.

Кілемдерде мүйіз элементтері «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «қошқармүйіз» өрнегімен қазақ кілеміндегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен

идеялық мәні жан-жануардың бейнесі айшықталып, мүйіз оюының симметриялық тепе-теңдігімен өрнектелген.

Ою-өрнектердің қазақ қолөнерінде белгілі заңдылықпен қолданылуына байланысты ғұлама ғалым Ә.Марғұлан: «Қазақтар ою-өрнектер әлемінде өмір сүреді» - деген ой-тұжырымымен қазақ халқының өнегелі өмірінде үлкен мәнге ие болғанын айтады» (Марғұлан, 1988: 83).

Өсімдік тектес оюлар қазақтың кілеміндегі ұлттық өнерімізге өте ертеден қалыптасып, кеңінен тараған және кілем түрлерінің қалыптасу, даму заңдылығыда кілем бұйымдарында көркемділікпен өрнектелген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақтың үй бұйымдарының бірі – кілем түрлері мен атауларына байланысты материалдарды жинақтап, зерттеу әдістерінде кілемдегі өсімдік тектес ою-өрнектердің негізін гүл, жапырақ, сабақ сияқты буындар құрайтындығы анықталды. Гүл мен жапырақ тәрізді оюлар әртүрлі кілемдегі өрнектермен ұйқас тауып, дәстүрлі үйлесіммен кілемдердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін тереңдете түскен. Кілемдегі өсімдік тектес ою-өрнек өзінің даму барысында әртүрлі жолдардан өтіп, кілем түрлеріне көркемдік қасиет беріп, мазмұнын арттырды. Мәселен, өсімдік оюларымен бұқар кілем, жол кілем, жолаң кілем, жібек кілем, масаты кілем, мақта кілем, қалы кілем, құлпырма кілем, тақыр кілем, түкті кілем безендірілген.

Қазақтың ұлттық кілеміндегі өрмек сән мен сұлулыққа байланысты өрнектелетін болған. Кілемнің өрмегін «аспалы өрмек» немесе «кілем өрмегі»

деп атаған. Кілемге пайдаланылатын түйе жүні аралас мақта, жібек заттарын қолдана отырып, кілем арқауын әрі мықты, әрі жуандау етіп иіріп жасаған. Міне осыдан қазақ кілемдеріндегі ою-өрнектердің қалыптасу, даму кезеңдерін өмір қажеттілігінен туындағанын көреміз. Кілем тоқушы шеберлер ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәніне, мазмұндық және мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түсін, сызықтық ырғағын, олардың үндестігін белгілі бір тәртіпке сай қолөнер түрімен орналастырған. Кілемді жерге төсеумен бірге туырлық пен үзіктің орнына да жапқан, әрі сән үшін, әрі жылылық үшін керегенің ішінен де тұтқан. Қазақ халқы кілемді алтын, күміс бұйымдармен бірге байлықтың, баршылықтың белгісі деп санаған. Кілем қыз жасауының елеулі құрамы болып табылған. Сыйлы қонақтарға арнап кілем төсеу, кілем төсеп қарсы алу, көшіп-қонғанда салтанаттыққа түйеге кілем жабу сияқты дәстүрлермен бірге оны құн төлеуге, сый-сияпат жасауға да пайдаланған. Қазақ арасына кілем тоқудың кең тарағанын және әр жерде әртүрлі мәнермен тоқылатынын төмендегі атаулардан байқауға болады. Мысалы, масаты кілем, тақыр кілем, арабы кілем, алаша кілем, тұс кілем, хан кілемі, шешенгүл кілем, шатыргүл кілем, самаурынгүл кілем түрлері қазақ халқының рухани және материалдық құндылықтары болып табылған. Өрмек қазақтың қолөнеріндегі кілем, алаша, кілемше тәрізді бұйымдарды тоқу ісінде қолданылатын өте қарапайым әдіс. Өрмек барлық жағдайда қолдануға болатын, қажетті де, керек жабдықтары оңай табылатын өнер түрі. Біріншісі – аспалы немесе термелі кілем. Мұндай өрмекке кілем тәрізді тұтас, енді заттар

тоқылған. Екіншісі – жай өрмек. Ол шекпен, алаша, қап, қоржын, белбеу, термебау, басқұрсияқтыенсіз нәрселерді тоқуға арналған. Өрмекке жеңіл әрі жиі қолданылатын өрнектің екі түрі: «су» өрнегі және «тіс» өрнегі. Кілемшілер «су» өрнегі өрмектің белгілі бір шетінен ерсі жіппен қарсы жіптің өнбойын бір түсті етіп жүгірту арқылы тоқылса, «тіс» өрнегін осы екі жіптің екеуін екі түсті түрмен жүгіртіп, астыңғы жібін қара, үстіңгі жібін ақ түспен тоқыған. Өрмекке мүйіз, өсімдік, геометриялық кескіндер тәрізді күрделі өрнектерді термелеп тоқыған. Термелеп тоқу тәсілі қазақ шеберлерінің кілем өнерінің ең бір көп тараған және көркем дүниелерді тоқуға ең қолайлы түрі болып табылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақтың кілемін зерттеу барысында ою-өрнектердің жүннен жасалып, кілемше болып теріліп, тоқылатын бұйымдардың жіптері ашық та арайлы көп түсті жүннен боялып жасалатындығын, кілем өрнегінде, қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті өрнектерді көбірек жүргізу дәстүрі анықталды.

Қазақтың кілемдері сан алуан түр мен түске толы. Қазақтың қолөнерін зерттеуші М.Ш.Өмірбекова «Қазақтың ою-өрнектері» деген еңбегінде кілем жіптерінің бояуы жөнінде: «Бояудың өзінде нышандық мән болғандықтан, қиылған ою-өрнек түрлі-түске боялғанда, белгілі философиялық ойды білдіреді. Ою-өрнектегі бояу түсінің сан құбылмалылығы бірден көз тартады. Бояулар бір-бірімен үйлескенде терең мағынаны меңзейді» - деп ой түйген (Өмірбекова, 1995:81).

Кілемнің жасалу технологиясына байланысты қалыптасқан кілем, киіз, төсек-орын жабдықтарына, тігіс

түрлеріне, ыдыс-аяққа байланысты атаулар өте көп. Мысалы: тықыр кілем, түкті кілем, терме кілем, бөртпе кілем, түксіз кілем, оюлы текемет, алма құрақтың қатарларын қолмен орналастырып, гүл құрақтың көздігі мен жиегіне түрлі түсті барқыт орнатқан.

Тақырыпты зерттеу барысында кілемнің алғашқы түрі Алтай тауы маңындағы қола дәуіріндегі Пазырық қорғанынан табылғандығы дәлелденіп, кілемнің сан алуан көріністерімен қоғам өмірі мен адам қызметінің ауқымдылығы, шексіздігі көрсетілген. Кілемнің жасалуына байланысты атаулар заттың қандай материалдан, қандай тәсілмен жасалғанын, оның сапалық белгісін білдіре отырып, эстетикалық сипатымен айқындалған.

Қазақ халқының кілеміндегі бояу үндестігі, бояу шешімі ою-өрнек өнерінде идеялық және эмоциялық мәні бар негізгі арқау болып саналған. Кілем түрлеріндегі бояулардың тарихы ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін тереңдете түскен. Қазақ халқының кілем өнеріндегі кілем жіптері қойдың, түйенің жүнінен, шудасынан иірген жіптен тоқылған. Кілем тоқылу ерекшелігіне қарай (түкті, тықыр), материалына байланысты (жүн, жібек, мақта) көлеміне орай (қос күмбезді, бес күмбезді), ою-өрнектері түрліше аталып, бірнеше топқа бөлінген.

Ғалым-зерттеуші Ә.Тәжімұратов еңбегінде кілем тоқу, ши тоқу өнер түрлері өзінің эстетикалық талғамдарымен қолөнерімізде ерекше орынға ие болғандығын тереңнен талдап өткен. Солардың ішінде түкті кілем бірнеше қабаттан тұрса, оның негізгі арқауы жекелеген жіптерден және бір-біріне тығыз араласқан түйіндерден құралатынын айтады.

Өнертану саласындағы зерттеулерде

Қ.Ибраева: «қазақ халқының ою-өрнек өнері жан-жақты толысқан, кемеліне жетіп, ел арасына кең таралған өнегелі өнер болып табылады. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің шығу тегі, дамуы, ою-өрнек жүйесінің қалыптасуы, мазмұны тереңнен сыр шертеді» - деп пікір білдірген (Ибраева, 1994: 125).

Талдау

Кілемнің философиялық белгілері мен идеялық мәні ел тұрмысында маңызды орын алып, кілем тоқу ерекшелігіне байланысты түкті, тықыр, жібек, масаты, қалыкілемдер деп аталған. Қазақ кілемдерінде қызыл, сары, ақ, қара, аспан көк түстерді басым қолданған. Кілем үлгілерінің ою-өрнектері (қошқар мүйіз, т.б.) негізгі өрнектерден құралған. Қазақ кілемі түрлерінде негізгі гүлдері «күмбезді», жиектеріндегі текшелі өрнектері «қорған» деп аталып, оны қуалай күлгін түсті «су» өрнегі жүргізілген. Геометриялық өрнектер өте басым орын алып, ішінара «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «қошқармүйіз» өрнектері өрнектелген. Түксіз қазақ кілемі жалпақ өрнекті белдеулерді шебер алмастырып отыру арқылы безендірілген. Кілем өрнегінде қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті өрнектер көбірек жүргізілген немесе негізгі түске жақын түспен өң берілген. Мысалы, қызыл, алқызыл, қызылкүрең түстер кілемдердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін айшықтай түседі. Қазақ кілемі өрнектерінің ішінде зооморфтық оюлар: «сыңар мүйіз», «иттабан», «көбелек» көп кездеседі. Мұнымен бірге геометриялық өрнектер кілем тоқудың дәстүрлі жолымен өз шеберлігін өнерге айналдырған халық шеберлері кілем үлгілерінде ұлттық ою-өрнектерді

заман тынысымен, өмір шындығымен бейнелеп, жаңа түр қосып отырған. Халық шеберлері кілем түрлеріндегі ою-өрнектің философиялық мәнін, қолдану сырын, шығу тарихын жақсы игерген. Кілем түрлеріне эстетикалық талғаммен «қошқармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «сыңармүйіз», «аймүйіз», «қосмүйіз» түрлерін қосып, зооморфтық, өсімдік тектес, геометриялық және басқа мотивтегі ою-өрнектермен үндестіре үйлестірген. Кілем тоқу қазақ халқының қолөнерінде ерте заманнан қалыптасқан өнер болғандықтан, өнегелі өмірін, тұрмыс-тіршілігін, тылсым табиғат сырын, дүниетанымдық пайымдарын кілем өнерімен көрсете білген.

Алынған нәтижелер

Кілем өрнегіндегі бояу түрлері философиялық белгілері мен идеялық мәніне байланысты халықтың тұрмыс-тіршілігінде қолданылуына қарай кілем түрлерімен көптеген жаңа атауларға ие болған. Қазақтың кілем өнері – әсемдік пен талғампаздықтың туындысы ретінде рухани және материалдық құндылығы болып табылған.

Өнер саласын зерттеуші Ә.Тәжімұратов: «Кілемді әсемдік туындысы ретінде кілем бетінде бейнеленетін әрбір ою-өрнек нақыштарында философиялық ой жатқанын көреміз, яғни, өзінің терең тарихи мағлұматтарды паш ететін ерекшеліктері бар. Олар бұдан сан жылдар бойы өмір сүріп келе жатқан ата-бабаларымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, сан ғасырлар мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді» - деп баға берген (Тәжімұратов, 1977: 31-32).

Бүгінде кілем өнерімен қазақтың эстетикалық дүниетанымын танытуда халық шеберлері кілем түрлерінің

тұрақты сипатын, айрықша белгісін, әсемдік әлемін, көркемдік ерекшелігін кең танытып, қазақ қолөнерін көкке көтерді.

Шаңырақ үй-тұрмыс энциклопедиясында: «Кілем әсемдік үшін, сондай-ақ үйдің жылылығын сақтау, дыбысты бәсеңдету үшін пайдаланатын түрлі-түсті ою-өрнек салып тоқылған бұйым. Кілем түкті немесе тақыр болып келеді. Қолдан тоқылған түкті кілемдер өте берік келеді. Күтіп ұстаған жағдайда ондаған жылдар бойы пайдалануға болады. Қолдан тоқылған түкті кілемді тоқуға жүн (қой, ешкі, түйе жүні), мақта-мата, жібек, зығыр, кендір жіптері пайдаланады» - деп қазақ кілемдерінің философиялық белгілері мен идеялық мәніне жоғары баға берілген (Нұрғалиев, 1997: 49-50).

Шын мәнінде, қазақ кілемнің қай түрі болмасын өзінің көркемділігімен, сұлулық сипатымен, эстетикалық талғамымен салт-дәстүрімізді, наным-сенімімізді жаңғыртып, ою-өрнек өнерінің философиялық мазмұнын тереңнен танытты. Сондықтан да кілемдегі ою-өрнек түрлері қазақ халқының философиялық ой-танымынан сыр шертері анық. Халық шеберлерінің қолынан шыққан кілем түрлерінен халықтың саналы өмірін, дүниетанымдық көзқарасын көреміз.

Өнер саласын зерттеуші ғалым Ә.Жәнібеков: «Бұл тектен тек емес, халық дүниенің иесі - тек Алла деп білген. Бар жақсылық, игі тілектерді көк иесі - Алладан тілеген. Сол себептен көк түсті өрнекті «Аспан әлемі» немесе «Ғарыштық» өрнектер тобына жатқызамыз. Ою-өрнектерден халқымыздың тұрмыс-салт, әдет-ғұрып және тәрбиелік өнегесінің маңызы өте үлкен өмір мектебін көреміз» - деп баға берген (Жәнібеков, 1982: 10-12).

Қазақ халқының негізгі кәсібі төрт-түлік болғандықтан, төрт-түлікке байланысты ою-өрнектердің орналасуы заңдылық. Қазақ кілемдерінің ою-өрнектерінен халықтың өмір бейнесін, дәстүрлі мәдениетін, тұрмыс-тіршілік жағдайын, ақыл-парасаттық ой-пайымдарын, сұлу да әсем табиғатқа деген сүйіспеншілігін көреміз.

Кілемдегі ұлттық ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін өнер саласын зерттеуші Ш.Әбдуалиева: «...әдептілік, адамгершік, мейірімділік, тәлім-тәрбие ұғымдарын, кілем бетіне түсірілген ою-өрнек нақыштарының мағыналық ерекшеліктерімен жеткізіп отырған. Сондықтан қазақтың кілем тоқу өнерін көңіл-күй мен сезім тереңдігін арттыратын, ұлттық мәдениетімізді дамытатын, эстетикалық дүниетанымдық тәлім-тәрбиенің даңғыл жолын ашуға табиғи-рухани жағдай жасайтын мәдени мұрамыз ретінде қарастырамыз» - деп ой түйеді «Халық қолөнері» атты зерттеу еңбегінде (Әбдуалиева, 1992: 25-26).

Ұлттық ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні кілемдегі суреттермен бейнеленгенімен, нақышты өрнектермен өмір шындығы айқын аңғарылады. Қазақтағы кілем бетіндегі сан қилы сәнді өрнектерден көшпелі қазақ халқының өмір шежіресін көреміз. Халықтың қолөнер кәсібіне игі әсерін тигізген мал, егін-шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлары кілем өрнектерінде бейнеленген. Кілемдер қазақ топырағында мұнан мың жылдар бұрын, қарапайым халық өнерпаздарының ой қазынасынан дүниеге келген. Кілемнің алғашқы түрлері біз жоғарыда айтып өткендей Алтай тауы маңындағы қола дәуіріне

жататын. Пазырық қорғанынан табылған. Философ, этнограф, тарихы ғалымдардың зерттеуінде қазақ кілемдерінің шығу тегі байырғы сақ, ғұн, қыпшақ өнерінің мұраларынан бастау алады. Кілем бетіндегі ою-өрнектерден сол уақыттағы халықтардың әдет-ғұрып, салт-жора, тіршілік, кәсіп, табиғат көріністерінің түрлі-түсті бояулармен астастыра бейнелегенін көреміз. Халықтың кілем өнерінде «бітпес» оюы мәңгіліктің символы ретінде алынған. Кілем бетіне өрнектелген «бітпес» оюы өмірдің тоқтаусыз даму үстінде болатынын, дүниедегі барлық тіршілік атауы философия ғылымы қарастыратын диалектикалық қозғалыста, үздіксіз дамуын өрнектейді. Кілем ою-өрнектері болып табылатын «тұмар ою» – киелі оюлардың бірі. Сондықтан бұл ою қазақ халқының дүниетанымдық түсінігімен сабақтасып жатқанын білдіреді. Кілем өнерінде «тұмар» ою қолдану аясына байланысты бұл оюдың философиялық мәні «жер ана желеп жебесің», «туған жерге аман-есен оралсын» деген сеніммен өрнектеген. Ою-өрнектердің ең қарапайым үлгісі болып табылатын «тұмар ою» негізінен кілем шетіне салынады. Өнер шеберлері бұл оюды «тұмарша», «шаршы», «қос тұмар» деп атаған. Қазақ халқының көзі болған «тұмар ою» шеберлердің философиялық ойларынан туындап, қоршаған ортаны кейіптеуші ретінде оның кілем түрлерінде өрнектеген. Кілем түрлерінде өрнектелген ою-өрнектердің киелісі «қошқар мүйіз» өрнегі түкті кілем, терме кілем, бөртпе кілем, тақыр кілем, түксіз кілемдерде өрнектелген. Кілем бетіндегі бұл ою-өрнек төртбұрышты бейнеде салынып, қазақ халқының ең көне ою-өрнектерінің бірі болып саналған. Төрт түлікті пір тұтқан қазақ елі байырғы ұғымында «қошқар

мүйіз» оюының негізінде «сыңар мүйіз», «қос мүйіз» сияқты ою-өрнектерін кілемдерінде сәндік, салтанат белгілері ретінде бастапқы мағына ұғымын сақтап қалған. Қазақ халқы тұрмыс-тіршілігінде қонақ қабылдайтын салтанатты киіз үйге арнайы қалы кілем тоқып, қошқар мүйіз бен мүйіз табан өрнектерімен өрнектеген. Қазақ халқындағы кілем ою-өрнектерінің құрылымдық жүйесі ертедегі Қазақстан жерінде өмір сүрген VII-V ғасырлардағы сақ тайпаларынан бастап, бүгінгі қазақ кілем өнерінің барлық түріне бірдей негіз болып келеді.

Қорытынды

Ою-өрнек өнерінің философиялық танымын қортындылай келгенде, халық шеберлерінің қолынан шыққан ою-өрнектердің композициясы өсімдік тектес оюлармен кілем беттерінде нақышталған. Кілемдегі әрбір ою-өрнектің философиялық мәнін шеберлер тереңнен талғап алып, ою түрлеріне үш жапырақты, үш гүлді, қызғалдық, жауқазын т.б. өсімдік элементтерін тыңнан қосып, әшекейлеу композициясын жасаған. Өсімдік тектес ою-өрнектің философиялық мәні, орналасу жүйесі, мотиві, пішіні мен үйлесімді бірігуі өмір деген мағына білдірген. Кілем бетіне түскен өсімдік тектес ою-өрнек композициясы космогониялық өрнектермен бірігіп (симметрия, пропорция, ырғақ) мотивтермен толықтырылып отырған.

Кілем өнеріндегі уақыт пен кеңістік халық дүниетанымында түзу сызық бойындағы өлшемге бағынған. Күн мен түннің ауысып келуі, жыл мезгілінің қайталанып отыруы кілемдегі ою-өрнектің ырғағына байланысты өрнектелетін болған. Мәңгілік қозғалыс пен уақыт ырғағы кілем ою-өрнегінің құрылымдық жүйесін, мазмұнын толықтыра түскен. Кілем өрнектерінің композициясында бояу түстерінің қарама-қарсылық элементтері оюдың әсемдігін ашып, түс пен өң беруге байланысты үйлесімділікпен тепе-теңдік заңдылығына бағындырылған. Кілемдегі ою элементтерінің жиегіндегі ырғақтың үйлесіммен жүргізілуі кілемнің көркемдік пішінін байыта түсетін болған. Кілем өнерінде оюдың жиі кездесетін түрі – «қошқар мүйіз» оюы өз ішінде бірнеше рет түрленіп, жаңаша сипатқа ие болған пішінімен өрнектелген. Қазақ халқы құстардың бейнелерінің эстетикалық сипатын терең ұғынып, әрқайсының қасиеттері бар деп түсінген. Халық шеберлері аққу үйдің аясын қорғаушы, бақыт әкелетін қасиетті құс деген ұғыммен кілемнің көптеген түрлерінде қолданған. Ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін танымдық тұрғыдан сараласақ, ою-өрнектердің аттары жаман нәрселерден сақтайтындығы халықтың наным-сенім түсінігімен сабақтасып жатқандығынан көреміз

Әдебиеттер

1. Әбдуалиева Ш. 1992. Халық қолөнері. Алматы: Рауан. 120 б.
2. Жанибеков У.Д. 1982. Культура казахского ремесла. Алматы: Өнер. 142 б.
3. Ибраева К. 1994. Казахский орнамент. Алматы: Қорағаты. 125 с.
4. Маргулан А.Х. 1988. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата: Өнер. 256 с.
5. Нұрғалиев Р. 1997. Шаңырақ үй-тұрмыс энциклопедиясы. Алматы: Қазақстан.

567 б.

6. Өмірбекова М.Ш. 1995. Ою-өрнектің қолданылуы. Алматы: Санат. 81 б.
7. Тәжімұратов Ә. 1977. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан. 95 б.

References

1. Abdualieva Sh. 1992. Halyk koloneri [Folk handicrafts]. Almaty: Rauan. 120 p. [in Kazakh]
2. Zhanibekov U.D. 1982. Kultura kazakhskogo remesla [Kazakh craft culture]. Almaty: Oner. 142 p. [in Russian]
3. Ibraeva K. 1994. Kazakhskii ornament [Kazakh ornament]. Almaty: Koragaty. 125 p. [in Russian]
4. Margulan A. Kh. 1988. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Vol.1. Alma-Ata: Oner. 256 p. [in Russian]
5. Nurgaliev R. 1997. Shanyrak ui-turmys entsiklapediiasy [Shanyrak household encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan. 567 p. [in Kazakh]
6. Omirbekova M.Sh. 1995. Oyu-ornektin koldanylyuy [Use of ornaments]. Almaty: Sanat. 81 p. [in Kazakh]
7. Tazhimuratov A. 1977. Sheberdin koly ortak [The hand of the master is common]. Almaty: Kazakhstan. 95 p. [in Kazakh]

Бақдәулет Ж.Ж.¹ *Кузембаева С.Е.¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи,
Туркестан, Казахстан

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

ФИЛОСОФСКИЕ ЗНАКИ И ИДЕЙНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОВРОВЫХ УЗОРОВ

Аннотация. В статье подробно описаны виды и названия ковров, как одного из ценных предметов быта, занимающего постоянное место в образе жизни людей и не потерявшего своих философских особенностей и мировоззренческого значения. Рассмотрены и описаны такие виды ковров, как ворсовые ковры «калы», шелковые ковры, ворсовые ковры «масаты», хлопковые ковры, ковры «кулпырма», безворсовые ковры, ворсовые ковры, которые являются культурным наследием страны и свидетельствуют о зарождении ковроткачества у казахского народа в древние времена. Имеются свидетельства об изготовлении первых ковров на казахской земле несколько тысяч лет назад из фантазии мастеров и многогранном использовании видов и названий узоров. Философские знаки и идейное значение орнаментов на казахском ковре представлены в исследованиях А. Маргулана, М. Ш. Омирбековой, К. Ибраевой, А. Тажимуратова, О. Жанибекова, Ш. Абдуалиевой.

В статье выделяются философские знаки и идейное значение

орнаментов на казахском ковре, а также описываются особенности использования ковра в повседневной жизни казахского народа. Философское осмысление ковра предполагает развитие видов орнамента нового поколения. Казахские орнаменты имеют широкое значение в контексте их использования, в данной работе приводятся новые сведения о трансформации и пополнении зооморфных, растительных, космогонических, геометрических типов орнаментов. Определены цвета красителей нитей, используемых для плетения ковра, и описаны виды узоров такие, как «бараний рог», «одиночный рог», «иттабан», «бабочка». Проведено исследование философских знаков и идейного значения красного, черного, синего, желтого и белого мотивов в узорах ковров.

Ключевые слова: ремесло, ковер, шелковый ковер, ковер «масаты», ковер «кулпырма», ворсовый ковер, паутина, парные рога, одиночный рог, бараний рог, орнамент.

Для цитирования: Бақдаулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Философские знаки и идейное значение ковровых узоров // Мадени Мұра. 2024. №1 (104). 129-138 с.(Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Bakdaulet Zh.Zh.¹*Kuzembayeva S.E.¹

¹Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

PHILOSOPHICAL SIGNS AND THE IDEOLOGIC MEANING OF CARPET ORNAMENTS

Abstract. The article describes in detail the types and names of carpets as one of the valuable household items that occupies a permanent place in people's lifestyle and has not lost its philosophical features and ideological significance. Such types of carpets as pile carpets “kala”, silk carpets, pile carpets “masaty”, cotton carpets, carpets “kulpyrma”, lint-free carpets, pile carpets are considered and described. These carpets are the cultural heritage of the country and testify to the origin of carpet weaving among the Kazakh people in ancient times. There is evidence of the manufacture of the first carpets on the Kazakh land several thousand years ago from the imagination of craftsmen and the multifaceted use of types and names of patterns. Philosophical signs and the ideologic meaning of ornaments on the Kazakh carpet are presented in the studies of A. Margulan, M. Sh. Omirbekova, K. Ibraeva, A. Tazhimuratov, O. Zhanibekov, Sh. Abdualieva.

The article highlights the philosophical signs and the ideological significance of ornaments on the Kazakh carpet, as well as describes the features of using the carpet in the daily life of the Kazakh people. The philosophical understanding of the carpet presupposes the development of types of ornament of a new generation. Kazakh ornaments have wide significance in the context of their use, this work provides new information about the transformation and replenishment

of zoomorphic, plant, cosmogonic, geometric types of ornaments. The colors of the dyes of the threads used for weaving the carpet are determined, and the types of patterns such as “ram's horn”, “single horn”, “ittaban”, “butterfly” are described. A study of philosophical signs and the ideological meaning of red, black, blue, yellow and white motifs in carpet patterns has been conducted.

Keywords: craft, carpet, silk carpet, carpet “masaty”, carpet “kulpyrma”, pile carpet, cobweb, paired horns, single horn, ram's horn, ornament.

For citation: Bakdaulet Zh.Zh., Kuzembayeva S.E. Philosophical signs and the ideologic meaning of carpet ornaments // Madeni mura. 2024. №1 (104). 129-138 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Авторлар туралы мәлімет:

Бақдаулет Ж. Ж. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Кузембаева С.Е. магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Бақдаулет Ж. Ж. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Кузембаева С.Е., магистр, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Information about the authors:

Bakdaulet Zh. Zh. Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Kuzembayeva S.E., master, Senior lecturer at Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.